

## כיצד הסתיים הקרב האחרון בכפר עציון?

יוחנן בן יעקב

אָבינו מלכנו עשה למען הרוגים על שם קדשך.  
אָבינו מלכנו עשה למען טבוחים על יחודך.

### הערות מקדימות:

א. בקרב האחרון בכפר עציון אָבדתי את אבי, יעקב קלפּהוֹלץ. אחיו, דודי שלמה, היה ראשון ההרוגים בקרבות גוש עציון בתש"ח. איני יכול להתייבב כחוקר ניטרלי ואובייקטיבי של אירועים קשים ומרים אלו. כל מה שאוכל הוא לשתף במה שלמדתי מכל המקורות שבידינו על הקרב האחרון.

ב. יהושע כהן ז"ל ייסד את בית ספר שדה בכפר עציון לאחר ששבנו הביתה בעקבות מלחמת ששת הימים. זכיתי להיות איש הצוות הראשון מכפר עציון שהצטרף ליהושע להקמת בי"ס שדה, אליו אני קשור מאז ועד היום. יהושע הגדיר את יעוד בי"ס שדה: "לפרוע חוב לאומי וחברי לנופלים בקרבות". מטרתנו בלימוד ובהדרכה בנושא מורשת גוש עציון הייתה והינה גם כיום חינוכית-ערכית ולא אקדמית-מחקרית. בעניין זה ובהקשר זה אני רואה עצמי חניך נאמן של יהושע וממשיך ללכת בדרך בה חניך והנחה אوتנו.

ג. קרבות גוש עציון ממתנים לחוקר שינתח אותם בהיבטים צבאיים ואזרחיים. הקרב האחרון מחייב מחקר יסודי, כולל תהיות ושאלות שמרחפות בחלל ולא זכו להתייחסות מחקרית.

על רקע הקדמה זו אני מבקש להציג את שהעליתי לגבי סיומו של הקרב האחרון בכפר עציון, מאותו רגע בו פרצו שריוני האויב את שער הקיבוץ ועד ששכנו היריות האחרונות בכפר עציון והתקבלה ההודעה: "מלכה נפלה". אנסה לברר באיזה מפסוקי תפילת אבינו מלכנו, שהצבתי בראש הדברים, אנו מזכירים את חללי הקרב האחרון בכפר עציון: "הרוגים על שם קדשך" או "טבוחים על יחודך"?

### תום הקרב – הסיפור המקובל והרווח

בשעות הצהריים, יום חמישי ד' באייר תש"ח (13.5.1948), פרצו שריוני הלגיון הערבי לכפר עציון ועמם חיילי לגיון רגליים והמוני בלתי סדירים – אנשי הכנופיות. המגינים הניפו דגל לבן, הניחו את נשקם והתרכזו במרכז הכפר. הורו להם להתייבב לצילום ואז פתחו עליהם באש, רובם נרצחו במקום. אחרוני המגינים נהרגו בבונקר אליו הושלכו רימונים ואז פוצץ המבנה וקרס אל הבונקר. כך נהגתי בהדרכתני להציג את סיומו של הקרב האחרון בכפר עציון. על פי עדות קצין לגיון, הוספתי כי 'הטבח' בוצע בעיקר על ידי אנשי הכנופיות (קנוהל תשי"ז: 480–483).<sup>1</sup>

יצה – יעקב יצחק, לימים תת־אלוף מבכירי מערכת הביטחון הישראלית, היה אחד ממפקדי הפלמ"ח בגוש עציון והועבר מהגוש לתפקיד אחר זמן מה לפני הקרב האחרון,

סיכם את הדברים בעבודת מחקר לענף היסטוריה בצה"ל שהיכן באמצע שנות ה-50. תחת הכותרת: "הכניעה והטבח בכפר עציון" כתב:

מלחמתם של אנשי העמדות הדרומיות גם אחרי הכניעה והטענה (המוצדקת), שהכניעה הייתה בלתי מסודרת עלולה לסבר את אזנו של מי שהלכות הערבים ובייחוד החברונים זרים לו. אולם אין ספק שהטבח בכפר עציון נבע בראש ובראשונה ממנטליות פראית, צימאון לנקמה ולדם יהודי, והיה המשך ישיר לטבח בחברון בשנת 1929 ולהתעללות בגויות הל"ה. (יצחק, ללא תאריך)

לויצה, לוי יצחק, קצין הש"י במרחב ירושלים תיאר את המאורעות כך:

מפקד הכפר, יעקב אלטמן, פקד... להניף דגל לבן... פקודה זו הגיעה רק לעמדות הצפוניות. העמדות האחרות המשיכו להחליף אש עם המוני ערבים שנהרו מכל העברים... חילי הלגיון נשמעו אמנם לפקודתו של (עבדאללה) אל-תל, שהורה לקבל את הכניעה, אולם הבלתי סדירים בחלק המערבי והדרומי המשיכו בירי... אברהם פישגרונד, שהיה מוכר לערביי הסביבה, יצא מבניין המפקדה בידיים מורמות כדי לנהל משא ומתן על כניעה, אך נורה מיד ונהרג. המגינים התרכזו ברובם ליד בית הספר, שם הניחו את נשקם וחיכו למפקדים הערבים, כאשר דגלים לבנים מונפים על הבניינים מסביב... הגיע צלם אשר צילם את הנכנעים. מיד לאחר הצילום הגיע משוריין ופתח עליהם באש. הערבים שעמדו מן הצד הצטרפו מיד לירי והשליכו רימונים. רוב העומדים נפגעו במקום. אחדים ניסו לברוח אולם נתפסו והומתו. המון ערבי התנפל על הפצועים ועל הנוותרים ושחט אותם. כ-50 איש נמלטו למרתף המנזר הגרמני. היה להם נשק והם הפעילו אותו. הערבים השליכו פנימה רימונים לרוב וכולם נפגעו. אחר כך פוצץ הבניין וקבר את כולם תחתיו (לוי 1986: 110).<sup>2</sup>



איור 1: ערבים בדרך לגוש עציון (ג שבט כנראה). (התמונה באדיבות ארכיון כפר עציון)

- פרטים אחדים שציין לויצה כעובדות אינם נזכרים במקורות אותם ציין וחלק מהעובדות שציין לא תואמות את המידע שבידינו:
- א. מפקד הכפר היה אברהם פישגרונד ואילו יעקב אלטמן היה סגן מפקד גוש עציון לעניינים משקיים. אברהם פישגרונד יצא אל התוקפים בתוקף תפקידו כמפקד כפר עציון.
  - ב. לא הונפו דגלים לבנים על הבניינים מסביב.
  - ג. לגבי היקף המתכנסים ליד בית הספר ועל היקף הנפגעים ברחבה ישנן עדויות אחרות (ראו להלן).
  - ד. אין בידינו כל עדות על התנפלות ההמון על הפצועים ושחיטה שלהם.
  - ה. רוב המגינים שהיו במרתף המנזר הגרמני (הבונקר) נמצאו שם משעות הבוקר ובהם בחורות, פצועים, צוות רפואי, אנשי קשר ומפקדה. רק מעטים נמלטו לשם אחרי פריצת האויב לכפר.
- מתיאורו המפורט מתקבל הרושם שלויצה בחר להשלים פערי מידע מקמיונו. אבקש לבחון את המידע שבידינו באשר למה שהתרחש בכפר עציון בצהרי יום ה', ד' באייר תש"ח, ולבדוק עד כמה הנרטיב המקובל תואם את העובדות הידועות.
- בכפר עציון היו בבוקר אותו יום מר 131 מגנים, 82 חברי הקיבוץ ו 49 לוחמים מהחי"ש והפלמ"ח. כפר עציון נפל בקרב בפני כוחות הלגיון הערבי, צבא סדיר חמוש במשוריינים, תותחים וחיילים מאומנים. רק אחרי שכוחות הלגיון הערבי כבשו את הכפר, פרצו לתוכו המוני סדירים – אנשי הכנופיות. בקרב בכפר עציון נהרגו 127 מגינים, ארבעה בלבד שרדו – שלושת חברי הקיבוץ: נחום ז', יצחק ז', יעקב א' והלוחמת עליזה פ'.

## המקורות שעומדים לרשותנו

1. ארבעת אנשי כפר עציון ששרדו העידו את שראו עיניהם וכך גם חברי כפר עציון הפצועים, שפנו יום קודם לכן למשואות יצחק. לוחמים אלו הכירו היטב את מערך ההגנה ופריסת החברים בעמדות השונות ולכן עדותם חיונית להבנת הקרב. הדברים פורסמו במספר במות:
  - הקרב האחרון על כפר עציון. עדות בעל פה מפי ניצולי כפר עציון כפי שנמסרה על ידיהם בדו"ח פנימי לקבוצה (=הקרב האחרון).<sup>3</sup>
  - מעוז עציון (תש"ט) – סיכום שנכתב במלאת שנה לקרב האחרון על ידי אברהם תמיר (אברשה טריינין) מפקד פלוגת החי"ש וסגן מפקד גוש עציון, לימים אלוף בצה"ל ומנכ"ל משרד רה"מ, ואוריאל אופק חובש ביחידת הפלמ"ח בגוש עציון. שניהם לחמו בגוש עציון והיו בין השבויים בעבר הירדן. הסיכום מבוסס על זיכרונות אישיים ושיחות עם הניצולים מהקרב האחרון בכפר עציון.
  - יזכור לכפר עציון (תש"ט) – חוברת בהוצאת הקיבוץ הדתי ושרידי כפר עציון. נערכה כנראה על ידי שאול רז (=יזכור תש"ט).
  - גוש עציון במלחמתו, הספר המקיף ביותר על תולדות מערכת גוש עציון (קנוהל תשי"ז).
2. המקורות הערביים – קציני הלגיון הערבי וערבים שהשתתפו בקרב:

- זכרונות עבדאללה אל-תל, שהיה המפקד הבכיר של הלגיון הערבי שהשתתף ביום השני של הקרב האחרון (אל-תל תשכ"ד).
- עדות קצין לגיון ערבי שהשתתף בקרב, תש"ט. כתבה בעיתון הצ'פה מהתאריכים 8.4.1949 ו 15.4.1949.

התעודות בערבית מתקופה זו שנפלו שלל ונמצאות בארכיון המדינה ובארכיון צה"ל הן ספורדיות ולא נמצא בהן מידע רלוונטי. העיתונות הערבית בארץ, שמרכזיה היה ביפו, חדלה להופיע בשבוע האחרון של אפריל וממילא לא סיקרה גם את נפילת כפר עציון.<sup>4</sup>

3. מחקרים מאוחרים, בנוסף לאלו שצוינו לעיל: ספרו של ההיסטוריון הפלסטיני, עארף אל-עארף העוסק במלחמת העצמאות מהצד הפלסטיני (אל עארף 1955).
4. פרסומים ומאמרים רבים מספור ראו אור על פרשת גוש עציון במהלך השנים מאז נפילת גוש עציון בקרב ועד עתה. מהם בעלי אופי היסטורי, יצירות ספרותיות, שירה, סיפורת ועוד. עם כל חשיבותם וערכם אין בהם כדי לתרום להבהרת מה שאירע בכפר עציון בשעות הצהרית של יום ד' באייר תש"ח. זיכרונות מאוחרים, יצירות ספרותיות, פרסומים שמסתמכים על המקורות הראשוניים הנ"ל וכיוצא באלה, מושפעים ממגמות שונות ואינם מהווים מקור היסטורי כשהם עומדים מול עדויות מכלי ראשון שנמסרו סמוך לאירועים. לפיכך לא נוכל להסתמך עליהם במאמר זה.

### התמונה שעולה מהעדויות:

הלגיון פרץ לכפר עציון במשוריינים מכיוון צפון, מכביש הכניסה, דרך השער הראשי. המגינים בעמדות הצפוניות, חלקם נפלו בקרב מול האויב שפרץ לכפר וחלקם נסוגו לעמדות חלופיות ולמרכז הכפר. הלוחמים בעמדות במזרח, בדרום וכנראה גם במערב כפר עציון המשיכו בקרב, על מנת למנוע כניסת האויב מכיוון ההר הרוסי, אוכף המוכתר ועמק הברכה. עשרות מגינים בהם רוב הבחורות, הפצועים, אנשי הקשר והמפקדה היו באותה שעה בבונקר שבמנזר הגרמני.

אברהם פישגרונד, מפקד כפר עציון, יצא לעבר משורייני האויב על הדרך הראשית העולה מהשער כשהוא מניף דגל לבן (עדות נחום ז' בתוך: טריינין ואופק תש"ט: 72). לפי גרסה אחרת יצא והרים ידיו לאות כניעה (הקרב האחרון: 12; קנוהל תשי"ז: 476). לגיונר ממשורייני, או ערבי אֶתוֹ ניסה אברהם לשוחח, ירה בו והרגו. מספר הנאספים ברחבה ליד בית הספר שנוי במחלוקת. על פי טריינין ואופק (תש"ט: 73)



איור 2: לוחמים ערבים (התמונה באדיבות ארכיון כפר עציון)

התרכזו שם כ־15 מגינים, שניהלו כנראה משא ומתן עם הלגיון, ואילו על פי העדות בחוברת "הקרב האחרון" (14:) היו במקום כ־25 אנשים ביניהם יותר מעשרה חברי משק. בכל מקרה, ברור שכ־100 לוחמים לא היו ברחבת התכנסות אלא בעמדות השונות ובמרתף המנזר הגרמני (הבונקר).

במרכז הכפר נשמעו בשעות הצהריים, לאחר שהמשוריינים פרצו לכפר, צעקות "הפסק אש! דגל לבן נתלה על מגדל המים שלידי בית המנזר... היריות לא נפסקו... הרושם היה שתהיה כניעה מסודרת... לפתע הופיעו ערבים רבים מכל העברים ובמיוחד אחד מתוכם שרצה לפתוח באש לקבוצה העומדת יחד, השאר עצרו בעדו. שני רצה לזרוק רימון וגם אותו עצרו. הופיע ערבי בלבוש אירופאי עם כפייה לבנה לראשו ומצלמה גדולה בידו." הוא צילם את האנשים שהתרכזו ברחבה.<sup>5</sup> בעת הצילום הופיע ליד הרחבה משוריינין, שמשני צדיו מקלעים. "לפתע נפתחה אש לאנשים – התלקח קרב בנקודה". חלק מהאנשים הצליחו להימלט, בהם הניצולים שנזכרו לעיל, שמכאן ואילך לא ראו את שהתרחש במרכז הכפר. "אש נפתחה על הקבוצה מכל הצדדים. חלק (מהמגינים) פרץ לו דרך לחורשת שיר השירים... עם חושך השתרר שקט... בשעת הפתיחה באש על האנשים שעמדו יחד ליד בית הספר צעקו הערבים 'דיר יאסין'... ערבים ולגיונרים עם נשק ביד התנפלו על מספר בחורות חסרי מגן. מפי אחת הנמלטות (עליזה פ'), נודע שרחל ז' נאבקה עם הרוצחים לבדה ונפלה כגיבורה" (הקרב האחרון: 13–14; קנוהל תשי"ז: 477, הגרסה שם ערוכה ומעט שונה).

– עדות נחום ז' הלוחם שניצל "אנשינו ברחבה נדרשו להניח את נשקם בערימה ואחר כך לעמוד בשורה כדי שיצלמום... הגיע ערבי נושא תת־מקלע... והריק צרור ארוך לתוך שורת המגנים, חלקם נפלו במקום ויתרם קפצו על הנשק המוערם וניסו לפרוץ בכיוון לעמדותינו" (טריינין ואופק תש"ט: 73).



איור 3: העמדה באוכף המוכתר (התמונה באדיבות ארכיון כפר עציון)



– עדותה של הלוחמת עליזה פ', שניצלה: "גזרתי מסדין דגל לבן ועליתי... על גג המנזר כדי לתלותו. כשהייתי על הגג שמעתי פתאום שהקרב מתלקח מחדש... ירדתי אל קבוצת האנשים שהתרכזו ליד בית הספר לאחר שצ'למו אותנו והערבים פתחו באש התפזרו האנשים. קפצתי לתוך התעלה שליד בית הספר". עליזה נמלטה מרחבת בית הספר וחולצה ע"י קצין לגיון מידיהם של שני ערבים שהתנפלו עליה. "כשוך הקרבות החזירני הקצין למשק... עברנו ליד פתח המקלט... לבסוף לקח הקצין את הרימון וזרקו לתוך המרתף... בחצר הבחנתי בהרבה הרוגים, גוססים ופצועים משני המחנות. אותו קצין ירה בכל אחד שגילה אות חיים" (קנוהל תשי"ז: 478–479).

– בחוברת יזכור לכפר עציון מובא התיאור הבא: "משוריין שלנו (שנלקח כנראה בנבי דניאל), הופיע בשעת הצילום ונעצר לפני האנשים. התלקח קרב בנקודה. אש נפתחה על הקבוצה מכל הצדדים. חלק (מהאנשים) פרץ לו דרך... לחורשת שיר השירים... רחל ז' התאבקה עם הרוצחים לבדה ונפלה בגבורה. כמו כן סיפר לגיונר אחד שמאחד החלונות מבית המנזר נורתה אש מאקדח על ידי בחורה" (יזכור תש"ט: 52).<sup>6</sup>

### העולה מכל אלה:

- ברחבה היו בין 15–30 מגינים. כל השאר, לפחות 100 לוחמים, היו חלקם בעמדות וחלקם בבונקר והם המשיכו להילחם עד שנפלו.
- כמעט כל הזמן המשיכו להתנהל חילופי יריות בין הלוחמים בעמדות לבין ערבים שניסו לפרוץ לכפר עציון. לרגעים קצרים מאד סערת היריות שככה.
- ארבעה לוחמים שנצלו מהקרב הצליחו להימלט מהרחבה. הניצולים העידו על מגינים נוספים שהצליחו להימלט מהרחבה לכיוון חורשת שיר השירים.



איור 4: לפני נוה עובדיה המבוצר (התמונה באדיבות ארכיון כפר עציון)

- לא ניתן להכריע בשאלה מי פתח באש על המגינים שהתאספו ברחבה, חייל לגיון או ערבי מהכנופיות. דבר זה אינו מעלה ואינו מוריד מבחינת התוצאה.
- מיד כשנפתחה אש על המגינים ברחבה התלקח מחדש הקרב בו נטלו חלק אלה שהיו ברחבה והאחרים בעמדות. שקט השתרר בכפר רק עם חשכה.
- בצילום היחיד שנותר מאותן שעות נראים פחות מעשרה חברים שוכבים על הארץ כנראה הרוגים, לצד בניין בית הספר. על פי הלבוש רובם חברי הקיבוץ, לא ניתן לזהותם אישית, פניהם כבושות באדמה. צילום זה צולם אחרי שנפתחה אש על המגינים שהתרכזו ברחבה.

יצחק ז' ויעקב א' נמלטו מרחבת בית הספר לחורשת שיר השירים, נתפסו והובאו למשלט הרוסי, שם נצבו משוריינים של הלגיון ולידם מפקדי כוחות הלגיון. "ליד המשוריינים פגשו את הקפיטן חיכמת בק ועוד מייג'ור מהלגיון, אחד ממפקדי ההתקפה... יצחק שאל, באמצעות מתורגמן, את הקצינים: 'אנשינו נכנעו, למה אתם יורים בהם?'. התשובה הייתה: 'אנשיכם ממשיכים ללחום'" (הקרב האחרון: 15; קנוהל תשי"ז: 479).

לטענת קצין לגיון, היהודים המשיכו להילחם מהעמדות המזרחיות והדרומיות וגם המגינים בכפר לא חדלו לירות לעבר ערבים שחדרו לתוכו. לפיכך סברו אנשי הלגיון שהיה זה היום כניעה שנועד להטעות אותם (טריינין ואופק תש"ט: 73).

עדות קצין לגיון ערבי שהשתתף בקרב בכפר עצינן נמסרה בעת המו"מ על הסכמי שביתת הנשק ברודוס: "משראינו יהודי מרים מטפחת לבנה ומודיע לאחד מאנשי הלגיון כי החליטו להיכנע (כנראה אברהם פישגרונד)... כמה קצינים מהרו לתוך הכפר, אני הייתי ביניהם. יהודים הרוגים היו מוטלים בין הבתים... למעשה לא הייתה כניעה פורמלית... לא היה כל הסדר כניעה במקום... בחלון אחד ראיתי ראש של בחורה שירתה עלינו עד שנהרגה מרימון שנזרק לתוך החלון... התפלאתי ביותר ממלחמתן של הנערות, הן נלחמו בגבורה רבה והדהימו אותנו... בסכמנו את הפעולה... באנו לידי מסקנה... כי הפעולה לא הייתה כדאית וכי היינו מיטיבים לעשות אילו השתקנו את העמדות היהודיות שירו על הכביש בלבד" (עדות קצין לגיון ערבי). כוונתו של הקצין מתייחסת לעמדות במנזר הרוסי ולחר' סאוור, מהן שלטו מגיני גוש עצינן על כביש ירושלים-חברון ושתקו את התחבורה הערבית לאורכו.

בעדות זו ניכרת מגמה להטיל את האחריות להריגת רוב המגינים על אנשי הכנופיות. לעומת זאת עבדאללה אל-תל (תשכ"ד) וההיסטוריון הערבי אל-עארף (1955), מייחסים את עיקר ההרג דווקא ללגיון הערבי:

עבדאללה אל-תל, מפקד הגדוד השישי של הלגיון, נשלח מיריחו לכפר עצינן באשמורת הבוקר של יום הקרב השני. וכך הוא כותב: "הלוחמים היהודיים שנותרו המשיכו להתגונן מעמדה מבוזרת. דבר זה אילץ את חיילינו להרוג את כולם. לא לקחנו בשבי אלא שלושה אנשים. כל הלוחמים היהודיים נהרגו" (אל-תל תשכ"ד: 40). אל-תל לא ידע על נחום ז', שנמלט מכפר עצינן רגלית למשוואות יצחק.

ההיסטוריון הפלסטיני עארף אל-עארף כתב: "כאשר הונף הדגל פעם נוספת זכרו הלוחמים כי 'המאמין אינו נכשל באבן פעמיים' ולכן התקדמו לעבר העמדה (כנראה הבונקר) ופוצצו אותה על יושביה, ואת אלו שנמלטו ממנה הרגו ביריות רוביהם. מי שעשו זאת היו הקצין מולאזם אול נואף ג'בר וארבעה מאנשיו"<sup>77</sup> (אל עארף 1955: 215-216).

עדויות קציני הלגיון הערבי תואמות במידה רבה את עדויות הניצולים מכפר עציון. לפיכך אין סיבה להניח שעדותם עוותה את המציאות כדי להטיל אחריות להרג על המשך הלחימה מצד המגינים, אחרי ניסיונות הכניעה. ככל שידוע לנו הלחימה אכן נמשכה.

### דו"ח מבצע ליקוט עצמות

בחשוון תש"י, אוקטובר-נובמבר 1949, נערך מבצע ליקוט עצמות הנופלים. דו"ח המבצע, הכולל גם עדויות של ערבים שהשתתפו בקרב וסייעו באיתור הגויות ובליקוטן, הינו מסמך שמור שנמצא בארכיון כפר עציון ואינו ניתן לפרסום (ליקוט עצמות תש"י). מהדו"ח עולה התמונה הבאה:

- ביום ח' בחשוון תש"י, 31.10.1949, לוקטו בחלקו הצפוני של כפר עציון כ-30 גויות הרוגים. המלקטים התרשמו שהם נהרגו בעת הפריצה של חיילי הלגיון ואנשי הכנופיות לכפר עציון.
  - קבוצת חברים ניסתה לפרוץ מכפר עציון למשואות יצחק, כולם נהרגו במדרון גבעת הסלעים תוך כדי קרב, כך דווחו ערבים שהשתתפו בקרב.
  - רוב המגינים שלחמו בעמדות הדרומיות נהרגו בעמדות וגויותיהם נמצאו בעמדות או לידן.
  - ערבי שהיה בין התוקפים שניסו לפרוץ לכפר עציון מדרום והשתתף בליקוט העצמות מסר כי הם נתקלו באש חזקה של המגינים. זאת בשעה שהמשוריינים של הלגיון כבר היו במרכז הכפר וכנראה שניסיון הכניעה במרכזו כבר נעשה.
  - באיזור המערבי של הכפר נמצאו עמדות בהן לוחמים שנהרגו כשהם פונים אל מרכז הכפר. המלקטים טענו שהלוחמים הללו ניהלו קרב מהעמדות שסביב הגדר עם האויב שהיה במרכז הכפר.
  - בחורשה ליד מחסן הנשק והתחמושת, בין נווה עובדיה למקום ריכוז המגינים, נמצאה קבוצה של גויות. כנראה שהם היו בקבוצת המגינים ליד בית הספר. אחרי שנפתחה עליהם אש הם נמלטו לחורשה בניסיון לחלץ את עצמם.
  - בחורשה מזרחית למנזר הגרמני, מתחת לנגרייה, נמצאה קבוצת גויות בתעלת הקשר המובילה לעמדה מספר 4. ייתכן שהם נמלטו מהרחבה וניסו לפרוץ לכיוון חורשת שיר השירים. באותו אזור נמצאו עוד גויות בתעלת הקשר ובחורשה.
  - קבוצת גויות נמצאה בחורשת שיר השירים.
  - ערבים מסרו בעת ליקוט עצמות בבונקר, כי המגינים לחמו מתוכו ולא אפשרו לכוח הערבי לפרוץ פנימה ולכן נזרקו אליו רימונים. אחר כך פוצץ המבנה כולו וקורס אל תוך הבונקר.
  - בבונקר אותרו קרוב ל-50 גויות. מהם גם לוחמים שהיו בקבוצת המגינים שהתאספו ליד הרחבה ועם הפתיחה באש נסוגו לעבר הבונקר.
- דוד בן דוד, חבר כפר עציון שנפצע בקרב האחרון ופונה עם הפצועים למשואות יצחק ומשם הובל לשבי, הצטרף לצוות הרבנות הצבאית הראשית שעסק בליקוט העצמות בהנחיית הרב גורן. דוד היה מוח'תאר כפר עציון, דיבר ערבית ועמד בקשרים עם הערבים שחלקם הכירוהו בעת שבא ללקט את העצמות. בדו"ח שמסר לשרידי קבוצת כפר עציון והתפרסם



גם בעיתון, סיפר דוד בן דוד את ששמע מערבי שהתלווה אליהם בליקוט העצמות והעיד כי השתתף בקרב האחרון בכפר עציון. וכך מסר הערבי:

כאשר חדרנו למשק [כפר עציון], נתכה עלינו אש קטלנית מעמדות היהודים. הרבה חללים נפלו מבין הערבים. צעד אחרי צעד העמקנו חדור לתוך המשק. כאן נתערבו שני הצדדים הלוחמים. מבול של יריות ללא עמדות וללא כיוונים, ערימות חללים, זעקות פצועים, בתים עולים באש, צעקות אימות. מהומה מחרידה... לבסוף התרכזו היהודים בעמדה מספר חמש [5], שם לחמה באומץ לב מפליא בחורה בלונדינית שהחזיקה מקלע והמטירה אש ועשתה שמות בשורות הערבים. שעתיים, מאחת ועד שלוש [13:00-15:00], נמשך הקרב בתוך המשק. הבחורה נפלה במקום וכן נפלו טובי המגינים. השרידים ניסו לפרוץ את טבעת המצור ולסגת לעבר משואות יצחק. הם הוקפו ליד גבעת הסלעים ונהרגו עד האחרון. הערבי סיים: הריני מלא [!] הערצה לאנשיכם שלחמו כגיבורים מפליאים באומץ-לבם.

**הקרב בפתח המנזר:** "אחרי הכניעה המשיכו הערבים להמטיר אש לעבר היהודים. אלה ששרדו בחיים התרכזו במרתף וקרב רימונים עז התפתח בפתחו. היהודים לחמו באומץ רב. הכפר בער. חלליו התגלגלו על פני כל השטח. אלפי ערבים הסתערו על כל עמדה. והשרידים המשיכו להילחם. משראו הערבים שלא יכבשו את המרתף בקרב ישיר, שלחו חבלנים למנזר, שמו במקום מטען גדול של חומר נפץ ופוצצו את המנזר על מרתפו" (ליקוט עצמות – דו"ח פנימי, אכ"ע).<sup>8</sup>



**איור 5:** הסוף – המון כפריים לכיוון אוכף המוכתר (התמונה באדיבות ארכיון כפר עציון)

## המסקנות העולות מדו"ח זה, בצירוף שאר המקורות שהבאנו:

- האש והלחימה לא פסקו לאורך כמעט כל היום.
- לא הייתה כניעה מסודרת, למרות שני ניסיונות כניעה.
- רוב המגינים נהרגו בעמדות ובתעלות הקשר, תוך כדי קרב הגנה נואש.
- מעטים נהרגו ברחבת בית הספר, בה התרכזו בין 15 ל-30 מגינים, מתוך 131 מגינים.
- משם הצליחו להימלט ארבעת הניצולים היחידים מהקרב ועוד אחרים.
- מגינים רבים עשו מאמץ אישי לחלץ את עצמם בגבורה מהכפר שנכבש.
- לא ניתן לקבוע בוודאות מה חלקם של חיילי הלגיון ומה חלקם של אנשי הכנופיות בשלבים האחרונים של הקרב בכפר עציון. מסתבר שחיילי הלגיון לקחו חלק פעיל גם בשלב האחרון של הקרב בו נהרגו רוב המגינים.<sup>9</sup>

בידינו מקור נוסף שתורם להארת הנושא, לכאורה הוא היה אמור להיות הראשון, אך משום מה לא ניתנה למקור זה תשומת הלב הראויה. בסיום ספרו של ד' קנוהל, גוש עציון במלחמתו, מופיעה רשימת הנופלים בקרבות עציון, תש"ח. לכל נופל מוקדשת פסקה בה תיאר קנוהל בקצרה את קורות חייו ואת נסיבות נפילתו בקרב (קנוהל, תשי"ז: 616-572). קנוהל השתדל כמיטב יכולתו לדייק בפרטים המובאים בפרק זה, התייחס לרשימת הנופלים בקרב בחרדת קודש, הקפיד לדייק ככל האפשר ונמנע מכתובת דברים שאינם בדוקים ומבוררים. בחינת הרשימה מעלה נתון מפתיע: בהתייחסו לנופלים בכפר עציון בקרב האחרון, ד' באייר תש"ח, 13.5.1948, הקפיד לציין לגבי כל חלל את שהיה ידוע לו על נסיבות נפילתו, על בסיס העדויות והמידע שריכז לקראת הופעת המהדורה הראשונה של הספר בשנת תשי"ד (1954). כאמור, 127 לוחמים ולוחמות נהרגו בכפר עציון בסיומו של הקרב האחרון, לגבי רבים מהם כתב קנוהל: "נפל בקרב האחרון בכפר עציון ב'ד' באייר תש"ח". לגבי חלקם ציין כי נפלו "בפרוץ שריוני האויב לכפר עציון", לגבי חלקם כתב: "נפל בעמדתו / בעמדה", "נפל במקלט תחת הריסות המנזר הגרמני". לגבי כמה לוחמים ולוחמות ציין קנוהל: "מצאה את מותה תוך מאבק גבורה עם הפורעים". "התנפל על אחד מאנשי האויב ובידיים ריקות הפילו, הוציא מידי את התת-מקלע והחל לפעול". קנוהל הצליח לאסוף עדויות רק לגבי תשעה לוחמים ולוחמות שהתרכזו ברחבת המנזר הגרמני ושם נפלו. לגבי שני לוחמים נוספים ציין שהם נמלטו לחורשת שיר השירים (במזרח הכפר), אחד מהם נמלט ככל הנראה מרחבת המנזר הגרמני. נתונים בדוקים אלו מאשרים ומאששים את שהעלינו מכל המקורות הנוספים – מספר הלוחמים והלוחמות שהתרכזו ברחבה ליד המנזר הגרמני היה קטן למדי.

חיילי הלגיון ואנשי הכנופיות לא פעלו בכפר עציון באותן שעות על פי כללי טוהר הנשק ומוסר הלוחמים המאפיינים את חיילי צה"ל. תוך כדי הלחימה נהרגו המגינים שחלקם נותרו ללא תחמושת וחלקם אף הניחו את נשקם בתקווה לכניעה מסודרת. אילו נהגו הלוחמים הערבים בקרב האחרון בכפר עציון כפי שצה"ל מחנך את לוחמינו, היו חלק מהמגינים נותר בחיים. כל שנכתב לעיל אינו מכוון ליפות את המציאות המרה ובוודאי לא לעוות אותה מכל סיבה שהיא. נפילת כפר עציון היא מהדברים הקשים, המרים והנוראיים ביותר במלחמות ישראל, במיוחד לנו, שרידי כפר עציון. אין כל סיבה לעטוף את הנפילה במעטפת שמגבירה את הזוועה. אין כל הצדקה ליטול מהלוחמים, מגיני כפר עציון, את הילת הגבורה של הנופלים בקרב. הם ראויים להילה זו בדיון ובצדק.

בעדויות ובזיכרונות של שרידי כפר עציון אין שימוש בביטויים "טבח", "רצח", לתיאור הקרב האחרון, אלא קרב גבורה. המושגים "טבח" ו"רצח", מעלים קונוטציות של הרג אנשים חסרי ישע. אנשים שאינם יכולים לגונן על עצמם, אינם יודעים את הצפוי להם, או שאבדו את רצון החיים והם מובלים לטבח כבהמות. כל מי שנחשף לאימי השואה, מכיר את תמונות היהודים הניצבים על פי בורות ירי והנאצים יורים בהם למוות. ברוב מקריע של המקרים לא הייתה שם התנגדות יהודית פיזית, מאמץ של הקרבנות לחלץ את עצמם מהצפוי להם ו/או לפגוע ברוצחים. על רקע זה נולדה קריאתו הידועה של אבא קובנר בגיטו וילנה, 1 בינואר 1942: "אל נלך כצאן לטבח". קריאה זו ודומות לה היו מניע להתארגנות המורדים בגטאות בימי השואה. חלילה לנו לשפוט אותם ואין לנו זכות לבקר אותם. איש מאיתנו אינו יודע איך היה נוהג במקומם, כל שנותר לנו הוא לכבד ולהוקיר את זכרם הקדוש.

לטעמי, חשוב להבחין בין מי שנפלו בקרב גבורה נואש לבין מי שנרצחו ונטבחו בבורות ירי ובמחנות הרצח. אבחנה זו אין בה כדי לפגוע חלילה בזכר כל הקרבנות, היא מתארת מציאות ואינה שיפוטית מכל בחינה שהיא. מגיני כפר עציון נפלו בקרב גבורה נואש, כך ראוי שנזכור אותם ונחקוק אותם בתודעתנו ובזיכרון הלאומי שלנו.

אחתום בדברים שכתב דב קנוהל, "לסיכומו של הקרב האחרון": "כך נסתיימה פרשת גוש עציון. תחילתה בהעפלה חלוצית של 'קבוצת אברהם' בניסן תש"ג – וסופה בקרב המר של חברי אותה קבוצה וחייילים שנלוו אליהם – על כפר עציון. פרשה של חמש שנים רצופות עמל חלוצי, מאמצי יצירה ובניין. חמש שנים שהצטיינו בנכונות חלוצית להיענות לכל צו ולכל קריאה לטובת בניין הארץ ושחרור העם. שנים שהוקדשו לבניין תְּבָרָה המבוססת על אורחות התורה ומצווה, החותרת לקראת חיי יושר וטוהר – נסתיימו סיום טראגי וְהֵרָאֵי שאין דוגמתו גם במלחמת השחרור של עמנו, העטורה בשיאים של הקרבה עצמית, מלחמה נואשת ומעללי גבורה" (קנוהל תשי"ז: 519).

## רשימה מקורות

אל-עארף ע' 1955. **אל-נכבה, נכתב בית אל-מקדס ואלפרדוס אל-מפקוד** (האסון, אסון ירושלים וגן העדן האבוד). לבנון.

אל-תל ע' תשכ"ד. **זכרונות עבדאללה אל-תל**. תל אביב.

**הקרב האחרון על כפר עציון**. עדות בעל פה מפי ניצולי כפר עציון כפי שנמסרה בדו"ח פנימי לקבוצה. ללא ציון תאריך ומחבר / עורך. נערכה כנראה על ידי דב קנוהל ושאל רז.

טריינין א' ואופק א' תש"ט. **מעוז עציון – במלאת שנה לקרב האחרון**.

זכור תש"ט = **זיכור לכפר עציון**. חוברת בהוצאת הקיבוץ הדתי ושרידי כפר עציון, נערכה כנראה על ידי שאל רז.

יצחק יעקב (יצה). **גוש עציון במלחמת העצמאות (=ג"ע)**. ארכיון צה"ל, 922/75/283 (ללא תאריך ומספור עמודים).

לוי יצחק (לויצה) 1986. **תשעה קבין: ירושלים בקרבות מלחמת העצמאות**. תל אביב.

ליקוט עצמות – דו"ח פנימי לשרידי כפר עציון. אכ"ע ח' 17, ת' 13. פרסום חלקי: הצפה. כ"ו בחשוון תשי"י (18.11.1949) עמ' 6.

עדות קצין לגיון ערבי שהשתתף בקרב תש"ט. הצפה ניסן תש"ט, 8.4.1949 עמ' 4; 15.4.1949 עמ' 3. קנוהל ד' תשי"ז. גוש עציון במלחמתו. ירושלים.

## הערות סיום

1. אני מודה ומתוודה, לפחות פעם אחת ואולי אף יותר, כשלתי בתיאור הקרב האחרון בכתב ועשיתי שימוש במושג שלא היה ראוי, כפי שהבהרתי. עשיתי זאת בשגרת לשון, כפי שהיה מקובל לתאר את שאירע, בלא שבדקתי את הדברים לעומק. עתה אני מבקש לתקן זאת.
2. המקורות שציין לויצה: קנוהל תשי"ז: 476–477. אל תל תשכ"ד.
3. בסיום החוברת נכתב: "אנו יודעים כי נכתבו מספר תיאורים בעיקר על התפתחות הדברים בכפר עציון ביום חמישי שהסילוף והשינויים רבים בהם. הדו"ח הזה נכתב על פי עדותם של אנשים שנמצאו במקום עד לזמן קצר לפני השתתק הקרב לגמרי... אחריהם לא היה בכפר עציון איש. מה שקרה בעציון אחרי שהניצולים נמלטו ממנה יישאר לעת עתה ואולי לתמיד סוד" (עמ' 24). על חוברת זו כתב ד' קנוהל: "חלק מהעדויות נרשם בימי השבי הראשונים ביומנו של אוריאל אופק ובעדויות על הקרב האחרון שריכזו שרידי כפר עציון" (קנוהל תשי"ז: 417).
4. תודתי לד"ר איתמר רדאי על מידע חשוב זה בכל הקשור למקורות הערביים.
5. פרשת הצלם מחייבת בדיקה נפרדת. לפני שנים נפגשתי עם ישראל נתח, יהודי ממוצא סורי שחי בתל אביב, וטען כי הוא היה הצלם שהושתל על ידי הש"י ושימש צלם אישי של עבד אל-קאדר אל-חוסייני עד שזה נהרג בקסטל ב-4.4.1948. הוא סיפר שהיה בכפר עציון בעת נפילתו בקרב. נתח נשאר בין הכנופיות עד ליל הכרזת המדינה ואז חצה את הקווים חזרה ליד רמת רחל. ראיתי את אלבום הצילומים שלו, לא היה שם צילום של מגינים עומדים כנועים בכפר עציון ולא של קבוצה גדולה של חברים הרוגים. לדבריו, כאשר חצה את הקווים חזרה, חיילנו לא זיהו אותו, חשדו בו, הוציאו את הנגיב מהמצלמה והוא נשרף. עד היום אין בדינו אף לא צילום אחד של האנשים שהתרכזו ברחבה (לעיל התייחסתי לצילום ההרוגים באזור הרחבה). במהלך השנים קיבלנו תמונות רבות ממקורות ערביים ובריטיים מפרשת הל"ה, נבי דניאל ועוד. למיטב הערכתי אילו היה בנמצא צילום מהרחבה בה התכנסו המגינים הוא היה מגיע אלינו.
6. יצחק ז' נמלט מנקודת הריכוז והמשיך להיאבק על חייו. לדבריו אחד הערבים פתח באש על הקבוצה שהתרכזו ליד בית הספר ואחריו ירו עוד ערבים. יצחק היה שם וראה רק חבר אחד שנפל מהירי, מראיין א' רוטנברג, (ללא תאריך), אכ"ע, עמ' 10.
7. ד"ר איתמר רדאי מוסיף: "כלומר, גם לפי דברי אל-עארף, האחראי להרג לוחמי כפר עציון, שאותו הוא מציג כפעולה מלחמתית, היה הלגיון. מכיוון שהלגיון ארגן והוביל את ההתקפה זה מתקבל ביותר על הדעת, בין אם מדובר ביוזמה של הקצין ג'בר שאחר כך אושרה ע"י מפקדו אל-תל, או בפקודה מפורשת של אל-תל עצמו. יש לציין שאל-עארף נוטה בד"כ להבליט את חלקם של הפלסטינים לעומת הלוחמים מארצות ערב, בניגוד לתיאור כאן".
8. לצורך זיהוי המקומות בכפר עציון שנזכרו במקורות השונים, ראו מפת כפר עציון בימי הקרב האחרון, קנוהל תשי"ז: 432, שם מופיעים רוב המקומות.
9. ד"ר איתמר רדאי: "אין בכוונתי להמעיט מחומרת השתתפותם של הפלסטינים בטבח או ממעשי זוועה אחרים שעשו ב-1948, אבל במקרה זה נראה כי האחריות העיקרית צריכה להיות מוטלת על הלגיון הירדני ורק לאחר מכן על הערבים הפלסטינים תושבי האזור. יותר מכך כנראה כבר לא נדע על פרשה נוראה זו".